

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՑ ՀԱԿՈՐ ՂՐԻՄԵՑՈՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Զ. Ա. ԷՅՆԱԹՅԱՆ

Հայկական միջնադարյան ձեռագրերի տվյալներով 561 թ. Ալեքսանդրիա քաղաքում տոմարագետների մի մեծ խումբ՝ էաս Ալեքսանդրիացու ղեկավարությամբ, կազմել է 532-ամյա «ՇԼԲ» զատկացանկը: Քրիստոնյա տոմարագետների համար դա լուրջ և պատասխանատու գործ էր: Նույն սկզբնաղբյուրներից իմանում ենք նաև, որ մինչ այդ օգտագործված զատկացանկերը ավելի կարճ ժամանակահատվածների համար էին հաշված: Զեռագրերում հիշատակվող Անդրեասի 200-ամյա ղատկացանկը մինչ այդ եղածների մեջ ամենատևականն է եղել: Էասի խմբի կազմած զատկացանկը, սակայն, նշանավոր էր ոչ միայն իր տևականությամբ: Նրա գլխավոր առավելությունը նախորդների համեմատությամբ այն էր, որ 532 տարի անցնելուց հետո այն նորից կարելի էր օգտագործել¹: Սույն հանգամանքի շնորհիվ հնարավոր էր դառնում այդ շրջաններով ոչ միայն ապագա հաշիվներ կատարել, այլև հետադարձ՝ ընդհուպ մինչև «աշխարհի արարչության» առասպելական թվականը: Զեռագրերում եղած տարբեր տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ էասի խումբը տոմարական հիմնական հարցերից մեկը՝ ժամանակագրությունը, սկսած «արարչությունից», կազմել է 532-ամյա շրջանների համեմատ:

Զատկացանկ կազմող խմբի քննարկած մյուս կարևոր հարցն էլ կապված է եղել «արարչության» ժամանակ լուսնի հասակի որոշման հետ: Սա կարևոր էր պարզել լուսնի 19-ամյակները կազմելու համար, որի վրա էլ կառուցված է 532-ամյա շրջանը:

Հարկ է նշել, որ այս երկու հիմնական հարցերի մասին հայկական ձեռագրերում հատուկ աշխատություն չկա: Այդ տվյալները քաղում ենք տարբեր ժամանակների նշանավոր հայ տոմարագետների առանձին աշխատություններում տեղ գտած հաղորդումներից²:

Սույն հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպես են արժարժված այդ հարցերը XV դարի նշանավոր տոմարագետ Հ. Ղրիմեցու աշխատություններում:

Նախ պետք է ասել, որ ալեքսանդրյան տոմարագետների կողմից հիմնադրած 532-ամյա շրջանը այն հիմնական կենտրոնն է, որի շուրջ հայկական միջնադարյան տոմարական ձեռագրերում ծավալվում են տոմարի գլխավոր և երկրորդական հասկացությունները և դրանց հաշվումները: Սա կա-

1 Եթե, իհարկե, հաշվի չառնվեն հուլյան տոմարում տեղ գտած թերությունները, որոնք նկատվեցին և վերացվեցին XVI դարում (Գրիգորյան տոմար):

2 Խոսքը վերաբերում է Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Սարկավազի արդեն հրատարակված աշխատանքներին և ձեռագրերում պահպանված Հակոբ Ղրիմեցու տոմարական գործերին (այս հոդվածում՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 2017 և № 1114):

րելի է բացատրել թեկուզ միայն այն պատճառով, որ դրա հետ է կապվում Հայոց Մեծ թվականի սկզբնավորումը:

Թե ինչ դեր է խաղացել ՇԼԲ (532) շրջանը հայ տոմարի պատմության մեջ, առանձին ուսումնասիրման նյութ է և դուրս է հոգվածի նպատակներից: Հոգվածում խոսք է լինելու միայն վերոհիշյալ երկու հարցի մասին:

1. «ԱՐԱՐՁԱԿՈՐԾՈՒԹՅԱՆ» ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՐՑԸ

Հին աշխարհի ժամանակագրությունը թե՛ Մերձավոր Արևելքում, թե՛ Հունաստանում և թե՛ Հռոմում կատարվել է հիմնականում այսպես կոչված «էպոնիմիկ» տարիներով՝ կապված փարավոնների և թագավորների անունների հետ³:

Քրիստոնեության տարածումից հետո ժամանակի չափումը ստանում է առանձնահատուկ նշանակություն: Քրիստոնյա տոմարագետները իրենց հաշվումները կատարելիս դրանք կապում էին նաև նախորդ դարերում տեղ գտած աստվածաշնչային դեմքերի ու դեպքերի հետ: Ժամանակագրությունը սկսում էին «արարչության» վեցերորդ օրից, այսինքն Ադամի ստեղծումից հետո: Այդ մասին Հակոբ Ղրիմեցին գրում է. «Սկիզբն գարուց և ժամանակաց թվելութեան վեցերորդ օրն է արարչութեան, որ թվի զթվականն, զի յառնեն թվականն ոչ ասեն կալ յարարչութեան առաջին աւուրն, այլ թէ կալ յԱդամայ հետէ, և Ադամ ի վեցերորդ օրն ստեղծաւ»:

Կան «արարչագործության» բազմաթիվ միմյանցից խիստ տարբեր թվականներ: Հայկական ձևագրերում Ադամից Քրիստոս ընկած ժամանակահատվածի վերաբերյալ հանդիպում են Անդրեասի, կայսերական, Անանիա Շիրակացու, եբրայական, Շ (500)-եկի և այլ անուններով ժամանակագրություններ: Դրանք հաճախ հաշված են լինում Ադամից մինչև Հայոց Մեծ թվականը եղած ժամանակամիջոցի համար: Այդ ժամանակագրությունների բազմազանություն և նրանց միջև եղած խիստ տարբերությունների մասին է խոսում հետևյալ հաղորդումը, որը առկա է ինչպես Հովհաննես Սարկավագի, այնպես էլ Հակոբ Ղրիմեցու մոտ: «Բազումք յառաջնոց վարդապետաց անտի գրեցին ըստ իւրաքանչիւր զիպման քննութեամբ կիրառեալ վասն ստուգելոյ ամացն անցելոց, սակայն ոչ միաբան հանդիպին միմեանց. նաև Եւսեբի

³ Ժամանակագրական այդ կարգի ցուցակների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Պտղոմեոսի «Խաղավորների կանոնը», որն սկսվում է Բարեկոնի նարոնասար թագավորի գահակալության օրից և շարունակվում մինչև մ. թ. առաջին դարերը: Կան ձևագրեր, որոնց մեջ ժամանակագրությունը շարունակված է մինչև տվյալ ընդօրինակող գրչի ապրած ժամանակաշրջանը: Կանոնը կաղմված է ըստ եգիպտական շարժական տոմարի. նրանում կան բաբելական, պարսկական, պտղոմեոսյան, հռոմեական և բյուզանդական թագավորների գահակալության տարիները (տե՛ս Н. И д е л ь с о в, История календаря, М., 1925, էջ 86; Э. Б и к е р м а н, Хронология древнего мира, М., 1975, էջ 76, 104):

⁴ Սաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձև. № 1114, էջ 49: Սակայն դա չէր խանգարում նրանց՝ տոմարական հաշվումներ կատարել արարչության նախորդ օրերի համար: Այսպես, ըստ հայկական ձևագրերի, առաջին օրը եղել է եբրայական տոմարի ավելաց ամսի 1-ին՝ կիրակի, իսկ արեգակն ու լուսինը ստեղծվել են չորրորդ օրը՝ շրեքշարթի և այլն: Այդ հաշվումների մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում արեգակի և լուսնի ստեղծման պատմությանը, քանի որ դրանք եղան զի նշան և ի ժամանակս և յաւուրս և ի տարիս...» (տե՛ս Դիրք աստուածաշունչը, Վենետիկ, 1860, Մետոդը, Ա 14):

վկայէ այսմ յաղագս ոչ դիտելոյ ստուգիւ զանցեալ ժամանակս, և հաստատէ զայս բանիւ տեառն, որ ասաց թէ. «ոչ է ձեզ գիտել զժամս և ժամանակս զոր հայր եղ յիւրում իշխանութեան»⁵, և ասէ Եւսեբի և վասն անցելոյն յայտնեաց: Զի ըստ Անդրէասայ ժամանակագրութեան լինի յԱդամայ մինչև ի հայ թվականն ՅՃԾԵ. (6155) և ըստ կայսերական պատմութեան ՐՁԿԱ. (5761) և ըստ Անանիայ Շիրակունոյ ՐՃՂԸ. (5198) և ըստ եբրայականին ՅԵԶԹ. (6289)... և ըստ Շ. (500)-եկին ՐՋՀԶ. (5976)»⁶:

Տոմարագետները այս կամ այն դեպքի ժամանակը ճշտելու համար օգտվում էին նախընթաց շրջանի ժամանակագրություններից և զուգահեռներ անցկացնում տարբեր թվականների՝ օլիմպիադի, Հռոմի հիմնադրման, ինչպես նաև էպոնիմիկ տարիների միջև:

Ալեքսանդրիայի տոմարագետների խումբը, բնականաբար, նույնպես զբաղվել է ժամանակագրության հարցով: Այդ խմբի աշխատանքների մասին ճիշտ գաղափար կազմելուն օգնում է մի այլ Շլեզլացի գատկացանկ կազմող տոմարագետի մասին պահպանված տեղեկությունները: Դա Իրիոն կոչված տոմարագետն է, որի կազմած ցանկերը կիրառություն են գտել Բյուզանդիայում:

Հայերն ընդունեցին ալեքսանդրյան խմբի կարգած գատկացանկը և նրա հետ կապված տոմարական կանոնները: Այդ պատճառով նրանց մասին եղած տեղեկություններն ավելի մանրամասն են, քան Իրիոնի մասին: Պահպանված սակավ տեղեկություններ էլ, սակայն, օգնում են մեզ լավ հասկանալու երկու գատկացանկերի սկզբունքային տարբերությունները: Ըստ այդ հիշատակությունների, Իրիոնը խախտել է ալեքսանդրյան խմբի կազմածը. նա փոխել է ինչպես Ադամից մինչև Քրիստոս ընկած ժամանակի տևողությունը, այնպես էլ լուսնի հասակի չափը՝ ստեղծման օրը: Այսպես, Անանիա Շարակացու զատկի ձառում կարողում ենք. «Առնէ ժամանակագրութիւն նորաձայն, հակառակ աստուածային գրոց, եւ ամենայն ժամանակագրաց, նոյնպէս եւ տոմար. եւ փոխէ զիննետասներեակն... վասն զի երեքտասանարեայ ասաց զլուսին յաւուր ստեղծման իւրոյ»⁷:

Միջնադարում Իրիոնի կազմածը ընդունվում է շատ եկեղեցիների կողմից, սակայն հայ եկեղեցին հավատարիմ է մնում ալեքսանդրյան տոմարագետների դրույթներին: Այս մասին Շիրակացին հայտնում է, որ չնայած այն հանգամանքին, որ Իրիոնը «ընդ ամենայն աշխարհն զիւրն հաստատեաց: Բայց մեղ քաւ եւ մի՛ լիցի հաւանել ժամանակագրութեանն Իրոնի՝ շփոթելոյ եւ յաճախելոյ արտաքոյ աստուածային գրոց. եւ մի՛ ընդունել զթիւս տոմարի նորա զխաբողականս»⁸:

⁵ Գիրք Աստուածաշունչը, Վենետիկ, 1860, Գործք. Ա 7:

⁶ Զեռ. № 2017, էջ 2ա—2բ և փոքրիկ տարբերություններով՝ Ա. Արրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 223—224: Ադամից մինչև Քրիստոս ընկած ժամանակամիջոցը չափում էին նաև դարերով: Դրանք մեծ ժամանակահատվածներ էին, որոնցից յուրաքանչյուրը նշանավորվում էր մի անունով կամ դեպքով: Սակայն այս եղանակն էլ ուներ իր թերությունները: Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում այդ մասին կա հետաքրքրական մի տեղեկություն. «Դարագլուխքս որ գրեցան, ոչ թէ ի մտանել դարուն էր կամ յելանել. այլ ի դարն, ուր լիներ հռչակաւոր նշան՝ զայն կոչէին դարագլուխ. և այս յայտ անտի է, որ մինչև ի ծնունդն Քրիստոսի ոչ ոք կարաց ասել, թէ որքան էր» (տե՛ս Զեռ. № 1999, էջ 200ր):

⁷ Ա. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 296:

⁸ Նույն տեղում:

Ըստ հայկական ձեռագրերի, Իրիոնի ժամանակագրությունը սխալ է այն պատճառով, որ նա ձիշտ չի օգտվել նախընթաց շրջանի ժամանակագրություններից. «ոչ ըստ յաւետ քննութեանն Եւսեբեա և ոչ ըստ Անդրէասա համեմատեալ...»⁹, էաս Ալեքսանդրիացու խումբը Ագամից մինչև Քրիստոս ընկած ժամանակամիջոցը ընդունել է 5420¹⁰ տարի: Այն կոչվել է «բուն»¹¹ կամ «Շ-եկի»¹² թվական:

Այդ մասին են վկայում Հովհաննես Սարկավազի և Հակոբ Ղրիմեցու աշխատանքներում եղած տոմարական մի շարք հաշվումները: Դրանք հիմնականում վերաբերում են Քրիստոսի առասպելական կյանքի հետ կապված և հիմնական համարվող հետևյալ հինգ գրվագներին՝ հղություն Եղիսաբեթի, Ավետում Կուսին, Ծնունդ, Մկրտություն և հաշվություն: Այս հինգ տոների տոմարական մանրամասն հաշվումները Հ. Ղրիմեցին կատարել է «Հարցումն Գէորգեայ րաբունապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբայ աշակերտի» աշխատության մեջ: Մինչև հաշվումներին անցնելը Հ. Ղրիմեցին նշում է. «Յաղագս աւուրց հնգից ստուգութեամբ քննեալ ըստ տոմարական արհեստից և անսխալ ցուցման դաւուրցն պատկեր, զոր անհնար է ըստ բազում ջանից այլոց ազգաց քրիստոնէական տոհմից անսխալ բերել դաւուրցս զպատկեր, վասն որոյ յոյժ շառագունին ի յաղթիլ սմին»¹³:

Այնուհետև Հակոբ Ղրիմեցին շեշտում է, որ այդ հինգ օրվա տոմարական հաշվումներն անելիս օգտվել է Հովհաննես Սարկավազի աշխատանքներից, համառոտելով և ավելի մատչելի դարձնելով դրանք ուսումնասիր անձանց համար. «Մանիր աստ րաբունի իմ, դի ոչ եթէ զիմ ջանից ցուցանեմ զքաջութիւն, այլ զՍարկաւազ վարդապետին, որ հասարակ ամենեցուն յայտնի է առն քաջութիւն ի գիտութիւն մականցութեանս այս, զնորայն աշխատասիրութիւն և զվաստակ ջանից զոր փարթամ և երկար բանիւք շարագրեալ է զաւուրցս ստուգութիւն: Մեք զայն ջանիւ համառատեցաք վասն ուսումնասէր անձանց, զի առ ձեռն պատրաստ և զիւրին լիցի ի տրամաբանութիւն անիրաւ հակառակութեաց յաղագս այսմ իրի»¹⁴:

Այդ տոների տոմարական հաշվումներից մենք կտանք միայն թվականները: Իսկ թվականները ամեն մի տոնի համար երեքն են՝ «Շ (500)-եկի», հռոմեական և հայկական: Վերջին երկուսը հաշված են՝ յուրաքանչյուրն իրենց ելակետային թվականից 532-ամյա շրջաններով ետադարձ շարժումից: Հոռ-

⁹ Եւաղոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 1973, էջ 145ա:

¹⁰ Հետաքրքրական է նկատել, որ Հովհաննես Կոզեռնը այդ թիվը կապում է Անդրեասի անվան հետ (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 1999, էջ 27բ): Նույնպիսի կարծիքի է նաև Մ. Զամչյանը (Մ. Զամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786, Ժամանակագրութիւն, էջ 3):

¹¹ «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 228:

¹² Նույն տեղում, էջ 224: Հ. Ղրիմեցու մոտ պատահում է ինչպես «բուն» և «Շ-եկի» անունները, այնպես էլ «բուն թվական Շ-եկին» անվանումը (տե՛ս ձեռ. № 2017, էջ 3բ, 4բ—5ա):

¹³ Ձեռ. № 2017, էջ 1բ: Պետք է նշել, որ ձեռագրերում պատահում է նաև «Յաղագս աւուրց հնգից գիտելոյ. մինն յղութիւն եղիսաբեթի և այլ չորս տերունական, զոր այլ ազգ ջանալով ոչ կարենն բերել» աշխատությունը, որը շատ նման է Հ. Ղրիմեցու վերոհիշյալ գործին (տե՛ս նույն ձեռագրի 421ա—427բ էջերը):

¹⁴ Ձեռ. № 2017, էջ 1բ, 2ա: «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 294 (Ա. Արրահամյանը այս գրքում հրատարակել է Հ. Ղրիմեցու վերոհիշյալ աշխատության մի քանի հատված միայն, բայց խնդրո առարկա հարցը այդ հատվածներում չի շոշափված):

մեկականի համար դա մ. թ. 248 թ. էր, որը համարվում էր Հռոմի հիմնադրման 1000-ամյակը լրանալու տարին, իսկ հայկականի համար՝ 552 թ., այսինքն Հայոց Մեծ թվականի հիմնադրման տարին։

Ավելի ակնառու դարձնելու նպատակով որոշեցինք այդ թվականները, հինգ տոների համար հաշված, տալ մի աղյուսակի միջոցով։ Ասենք նաև, որ Հովհաննես Սարկավազի և Հակոբ Ղրիմեցու մոտ առկա տվյալները համընկնում են¹⁵։

Հինգ օրերը	Շ-եկի թվական	Հռոմեական	Հայկական
Հղություն Եղիսարեթի	5418	278	506
Ավետույթ կուսին	5419	279	507
Ծնունդ	5420	280	508
Մկրտություն	5450	310	538
Խաչելութուն	5453	313	541

Ինչպես աղյուսակից երևում է, Քրիստոսի ծնունդը «բուն» կամ «Շ-եկի» թվականով համարվել է աշխարհի «արարչագործության» 5420 թվականը։ Դրանից առաջ եղած դեպքերը՝ Ավետումը 5419-ին, Եղիսարեթի հղությունը՝ 5418-ին, իսկ ծննդից 30 տարի անց՝ մկրտությունը (5450) և, վերջապես, ծննդից 33 տարի անց՝ խաչելությունը (5453)։ Նույնպիսի հարաբերությամբ վերցրած են հռոմեական և հայկական թվականները, բայց ոչ թե «արարչությունից» սկսած և ժամանակի բնական ուղղվածությամբ հաշված, այլ 532-ամյա շրջանների պարբերությամբ։ Այսպես, օրինակ, Ծնունդի հայկական թվականը 508 է։ Սա նշանակում է, որ Ծնունդը համապատասխանում է հայկական ՇԼԲ-ի 508-րդ տարվան. խոսքը լուսնի հասակի, զատկի և եկեղեցական մյուս տոների համընկնելու մասին է։ 30 տարի անց Մկրտությունը չէր կարող գտնվել նույն ՇԼԲ-ի ժամանակադրական սահմանների մեջ, քանի որ դրա ավարտին մնում էր 24 տարի (իրոք, 532—508=24)։ Ուրեմն, մ. թ. 24 թ., ըստ այդ հաշվումների, ավարտվում է հայկական ՇԼԲ շրջանը և սկսվում նորը։ Այս մյուսի 6-րդ տարվան էլ համապատասխանում է Մկրտությունը (24+6=30)։ Մկրտությունից երեք տարի անց, այսինքն ՇԼԲ-ի 9-րդ տարվան, բնականաբար, կհամապատասխանի խաչելությունը։ Ի դեպ, եթե մ. թ. 24 թ. սկսվել էր հայկական մի նոր ՇԼԲ, ապա այն կավարտվեր 556 թ. (24+532=556)։ Մինչդեռ հայտնի է, որ Հայոց Մեծ թվականը սկսվել է մ. թ. 552 թ. և կապվում է ՇԼԲ-ի ընդունման հետ։ Այս մի քանի տարվա տարբերությունը չի վրիպել ուսումնասիրողների ուշադրությունից¹⁶։ Այն, կարոտ լինելով ավելի հանգամանալից հետազոտության, դուրս է գալիս սույն հոդվածի սահմաններից։

¹⁵ Հովհ. Սարկավազի տվյալները վերցրել ենք սրա «Մեկնութիւն տումարիս Հայկազնեայս աշխատութիւնից (տե՛ս «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 222—235), իսկ Հակոբ Ղրիմեցունը՝ № 2017 ձեռագրից։

¹⁶ Ն. Չամչյան, նշվ. աշխ., Ժամանակագրություն, էջ 6։

Դժվար չէ կռահել, որ հայկական թվականի համար ասվածը վերաբերում է նաև հռոմեականին, այն տարբերությունը միայն, որ հայկականի համար իբրև հենակետ է ծառայել 552 թ., իսկ հռոմեականի համար՝ 248 թ.¹⁷, ինչպես արդեն նշվել է վերևում: Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է ներկայացնում այդ երեք թվականների հարաբերությունը Հ. Ղրիմեցին. «Ծանիր վասն առաջին ատար, որ է յղոթին Եղիսաբեթի. զի բուն թուականն ի նմին ամին էր ՐնԺԸ. (5418): Արդ, այսու գիտացի զհոռոմին: Կալ զբուն թուականդ Շ. (500)-եկին ՐնԺԸ. (5418) և բեր ի վերայ ՃԶ. (180), լինի ՐՇՂԸ. (5598), որոշեա Շ. (500) եակ շրջանիդ, մնայ ՄՀԸ. (278). և այս էր թուական հոռոմին. և այսու գիտ զթուականն հայուն. բեր ի վերայ ՄԻԸ. (228), առնէ ՇԶ. (506). և այս է թուականն հայոց»¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, այդ երեք տարբեր թվականների միջև եղած հարաբերությունները ներկայացված են այսպես. հինգհարյուրյակի և հռոմեական թվականների տարբերությունը հավասար է 180-ի, իսկ հռոմեականի և հայկականի՝ 228: Վերցնենք մեր աղյուսակից Քրիստոսի առասպելական կյանքի հինգ զրվագներից որևէ մեկի համապատասխան թվականները. օրինակ՝ ծննդի համար զրանք 5420, 280, 508 են: 5420-ից կարելի է հանել տասը 532-ամյա շրջան, կմնա 100: Ուրեմն, կունենանք 100, 280, 508: Դրանց տարբերությունները, իսկապես, 180 և 228 են: Գամ վերցնենք Մկրտության թվականները՝ 5450, 310, 6: 5450-ի փոխարեն կարող ենք վերցնել 130, կունենանք՝ 130, 310, 6: Այստեղ էլ նույն բանն է ստացվում. $130 + 180 = 310$ և $310 + 228 = 538$. այս վերջինից պիտի հանել 532-ամյա շրջանը, կստացվի 6: Ահա այդ հաշվումների մասին Հ. Ղրիմեցու բացատրությունը. «Ի մկրտության Քրիստոսի էր թուականն Շ. (500)-եկին ՐնՄ. (5450) և հոռոմին՝ ՅԺ. (310), իսկ հայոյն Զ. (6), զի ի ծննդեանն Քրիստոսի հայոց թուականն ՇԸ. (508) էր, երբ Լ. (30) ալ հաշուիս մինչև ի մկրտութիւն, լինի ԸԼԸ. (538), ևրթ զշրջանն ՇԼԲ. (532), մնաց Զ. (6), և այն է ի նոր սկսեալ շրջանէն»¹⁹:

Հ. Ղրիմեցին նշում է նաև, որ Քրիստոսի կյանքի հետ կապված հինգ օրերի տոմարական հաշվումները սխալներով են զրանցվել տոմարատեսությունում. «Բազումք ոչ գիտելով զխորանն սխալ նշանեցին վասն թուոյ է. (7)-երե-

¹⁷ Հաշվումները ցույց են տալիս, որ նույնպիսի խզում կա նաև հռոմեական ՇԼԲ (532)-ամյակի և Քրիստոսի թվականի միջև: Իրոք, եթե ծննդին հռոմեական թվականը 280 է (ինչպես երևում է վերը տրված աղյուսակից), ապա այդ ՇԼԲ-ն կավարտվի մ. թ. 252 թ. ($280 + 252 = 532$), մինչդեռ զրա փոխարեն ունենք 248 թ.: Մեր կարծիքով, սա բացատրվում է այն պարզ պատճառով, որ հաշվումները կատարվել են հայ տոմարագետների՝ տվյալ զեպքում Հովհ. Սարկավադի և Հակոբ Ղրիմեցու կողմից:

¹⁸ Ձեռ. N° 2017, էջ 5ա: Իսկապես, $5418 + 180 = 5598$, $5598 - 532 = 10$ և 278 մնացորդ. $278 + 228 = 506$:

Այս նույն հաշվումները Սնունդի համար Հովհ. Սարկավադի մոտ այսպես են կատարված. «Կալ զթուական հինգհարիւրեկին ի ծնունդն փրկչին ՐնԻ (5420), զհանապազորդն ի վերայ բեր ՃԶ (180), լինի ՐՈ (5600), որոշեա հինգհարիւրեակ շրջանիդ, մնաց ՄԶ (280), որ է թուական հոռոմի... կալ ՄԶ (280), ած ի վերայ ՄԻԸ (228) զհանապազորդն, լինի ՇԸ (508), որ է թուական հայոց: Կալ զթուական ՐնԻ (5420), հան 10 Շ (500) բոլոր, մնայ հարիւր, ած ի վերայ նԸ (408), զհանապազորդն, լինի ՇԸ (508), որ է թուական հայոց ծննդեան փրկչին» (տե՛ս ժողովրդական իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 233):

¹⁹ Ձեռ. N° 2017, էջ 11ա:

կին, զի ոչ ճանաչեցին զամեն, թէ նահանջ էր, թէ ոչ, այլ միայն զորքանու-
թիւն է. (7)-երեկին դիտելով. վասն որոյ սխալեցան: Եւ այս յայտ ի տումա-
րատետրերդ է, զի յոյժ պակասութիւն է այս ազգիս մերոյ... Զի այս յայլոց
ազգաց քրիստոնէից է սխալեալ... որ թէ շատ հնարին և թէ սակաւ, ոչ կարեն
դպատկեր աւուրցն անսխալ բերել. վասն այն ճշմարիտ գիտեմք, զի սուտ են
նոքայ»²⁰: Երեւի դա է ևղել պատճառը, որ Հ. Ղրիմեցու ուսուցիչը՝ Գևորգ
Նրզնկացին դիմել է նրան վերոհիշյալ հինգ տոների տոմարական ճշգրիտ
հաշվումները ստանալու նպատակով: Այդ մասին նշվում է աշխատության
հենց վերնագրում և սկզբի տողերում. «Զհրաման հարկի ըստ իմաց
հրաշալի և զվարդապետաց պետի Թորգոմեան տոհմի քաջ փաղերայի Գէորգ
վարժապետի... ընկալա հնազանդ ծառայս քո և աշակերտս Յակոբս Ղրիմե-
ցի»²¹: Կատարելով տոմարական այդ կարևոր և շնորհակալ գործը, նա չի մո-
ռանում նշել, որ դա պետք չէ իրեն վերագրել, և որ ինքը օգտվել է Հովհան-
նես Սարկավագից, ինչպես արդեն խոսք եղավ վերևում: «Արարչագործու-
թյան» Ծ (500)-եկի թվականի մասին խոսքը ավելի ամբողջական դարձնելու
նպատակով ասենք նաև, որ վերոհիշյալ 3 թվականներով տոմարական հաշ-
վումներ էին կատարվում նույնիսկ արարչության և աստվածաշնչային այլ
դեպքերի համար. այսպես՝ ըստ այդ հաշվումների, արարչությունը տեղի է
ունեցել հայկական 409 թ.²², Հայկական 409-ին է համապատասխանել նաև
ևլքը Եգիպտոսից²³ և այլն:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ 532-ամյա շրջանն ընդունելու հետ
միասին հայ տոմարագետները ընդունել են նաև նրա հետ կապված ժամա-
նակագրությունը: Ծշգրիտ տոմարական հաշվումներ անելիս նրանք արար-
չությունից մինչև Քրիստոս ընկած ժամանակահատվածի մասին եղած բազ-
մաթիվ տվյալներից օգտագործել են Ծ (500)-եկի թվականը և 532-ամյա
շրջանի պարբերաբար կրկնվելու հատկությունը: Այդ մասին են վկայում
հետևյալ տողերը, որոնք առկա են թե՛ Հովհաննես Սարկավագի և թե՛ Հա-
կոբ Ղրիմեցու մոտ. «Բազումք գրեցին վասն ժամանակացն անցելոց և ամե-
նեքեան անմիաբան գոլ: Զի որպէս արուէստ բժշկութեան ոչ ի սկզբանցն
ամենայնի ճշմարտի գիտացեալ եղև, այլ առ սակաւ սակաւ, նոյնպէս և շրջա-
բերութիւն արեգական և լուսնի առ սակաւ սակաւ գիտացեալ եղև ի ձեռն
Ծ. (500)-եակ բոլորիդ, այլ ոչ թուականաւ յԱդամայ. և այս գիտք աւուրցս
ըստ Ծ. (500)-եակ թուականին է էասանցն Աղեքսանդրիայ անտարակոյս բո-
լորին, որ զանցեալն և ի հանդերձեալն ունի զստուգութիւն և ոչ ըստ այլոց
անմիաբան թուականաց»²⁴:

2. ՏԱՐԱՋԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼՈՒՍՆԻ ՀԵՏ ԿԱՊԱՄ ՀԱՇՎՆԵՐՈՒՄ

532-ամյա զատկացանկ կազմող խմբի քննարկած մյուս հարցն էլ կապ-
ված էր լուսնի հետ: 532-ամյա շրջաններով հետադարձ հաշվումներ անելիս
պետք էր լինում ճշտել նաև տվյալ օրվա լուսնի հասակը: Այդ իսկ պատճա-

²⁰ Զեռ. № 2017, էջ 4ա, բ:

²¹ Զեռ. № 2017, էջ 1ա, 1բ:

²² «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 226, 227:

²³ Նույն տեղում, էջ 227:

²⁴ Զեռ. № 2017, էջ 2բ—3ա և փոքրիկ տարբերություններով՝ «Հովհաննես Իմաստասերի
մատենագրությունը», էջ 224:

ռով էլ անհրաժեշտ էր պարզել, թե քանի օրական է ստեղծվել լուսինը: Դրա հետ էին կապվում նրա 19-ամյա հաշվումները, որոնք էլ ընկած էին 532-ամյակի հիմքում:

Հայկական ձեռագրերը մեզ տեղեկացնում են, որ որքան տարբեր էին մինչև Քրիստոս եղած ժամանակագրությունները, այնքան տարբեր էին նաև արարչության ժամանակ լուսնի հասակի մասին եղած կարծիքները: Այսպես, Հակոբ Ղրիմեցին այդ մասին գրում է. «Արդ՝ ի վերա ատուրցս այս բազում են կարծիք զի դանադան ձևս ասեն զլուսինն ստեղծեալ: Ոմանք եռօրեայ և այլք միօրեայ, իսկ կեսք մետասան օրեայ...»²⁵: Ըստ 532-ամյա դատկացանկ կազմող ալեքսանդրյան խմբի՝ ստեղծման օրը լուսինը չէր կարող ամբողջական՝ լիալուսին չլինել²⁶, իսկ լրիվ ստեղծվելուց հետո էլ անմիջապես նվազել՝ նույնպես վայել չէր աստծուն: Ըստ այդմ էլ, նրանց կարծիքով, լուսինը պետք է ծնված լիներ լրիվ՝ լիալուսնի ձևով և այդպես պահպանվեր էլի 15 օր առանց նվազելու: Այդ մասին Հակոբ Ղրիմեցին գրում է. «...աղգեցութեամբ հոգւոյն սրբոյն ծանեան (ալեքսանդրյան խմբի մասին է խոսքը — Ջ. է.) զլուսին ստեղծեալ ի լրման ձևի և դաւուրս Եժ. (15)-ան ընթացեալ լեալ էր և բոլորեալ լուսովն և աւարտեալ զկարգ ծննդեանն: Եւ հասեալ յապրիլի Դ. (4) առաջին լրումն նուազելոյ, որպէս և այժմ ըստ բնութեան կարգի»²⁷: Այսպիսով, ըստ այդ բացատրության, «արարչությունից» հետո առաջին լիալուսինը, որից հետո սկսվում է նվազելը, համապատասխանում է ապրիլի 4-ին²⁸: Եթե լուսնի ստեղծման հասակի հարցը վիճաբանական էր միջնադարում, ապա հաշվումներն ամենուր արվում էին 19-ամյակով, որը հայտնի է «Մեթոնի շրջան» անունով: Այն հայտնագործվել է մ. թ. ա. 433 թ. Աթենքի գիտնական Մեթոնի կողմից և օգտագործվում էր լուսնային ամսի և արեգակնային տարվա տեղումնությունները համաձայնեցնելու համար: Բանն այն է, որ 235 լուսնային ամիսը մի քանի ժամի ճշտությամբ հավասար է 19 արեգակնային տարվա: Այսպես, եթե A տարում ապրիլ ամսվա 13-ին եղել է լիալուսին, ապա A + 19-րդ տարում նորից այդ ամսվա նույն օրը կլինի լուսնի այդ հասակը: Քանի որ լուսնային ամիսները վերցնում էին 29 և 30 օրերով (լուսնային ամիսը հավասար է 29 ու կիս օրվա), ապա հասկանալի է, որ 235 այդպիսի ամիսները 19 տարում տեղավորելը այնքան էլ դյուրին գործ չէր: 19 տարվա ընթացքում 7 անգամ ավելացվում էին 13-րդ՝ լրացուցիչ լուսնային ամիսներ, որոնք հունարեն կոչվում էին «էմբոլիսմիկ»՝ ավելացրած: Էմբոլիսմիկ տարիները, ըստ ընդունված տեսակետի, հետևյալ կարգն ունեին՝ 3, 6, 9, 12, 15, 17, 19, այսինքն 19-ամյա շրջանի այդ տարիներում էին ավելացվում լրացուցիչ ամիսներ: Իսկ հրեական և ալեքսանդրյան 19-յակի կարգը այսպիսին էր՝ 3, 6, 8, 11, 14, 17, 19²⁹:

²⁵ Ձեռ. № 1114, էջ 58ր:

²⁶ Այս մասին Հ. Ղրիմեցին նշում է. «աստուածային արարչագործութեանը... ոչ վայելէր, որ զամենայն արարածոցս յական թօթափելն տայր զկատարելութիւն և զլուսնին հանդերձ ժամանակաւ...» (ձեռ. № 1114, էջ 60ա):

²⁷ Նույն տեղում, էջ 61ա:

²⁸ Իրոք, եթե լուսինը ստեղծվել է գարնանային օրահավասարի օրը (ըստ Աստվածաշնչի), ապա նրա առաջին լրումը կլինի ապրիլի 4-ին:

²⁹ Н. И. Дебольн, *նշվ. աշխ.*, էջ 140—145:

Հայկական ձեռագրերում պահպանված լուսնային աղյուսակներից երեւում է, որ փոքրիկ տարբերությամբ՝ էմբոլիսմիկ տարիների կարգը համընկնում է ալեքսանդրյանի հետ: Այդ կարգը այսպիսին է՝ 3, 6, 8, 11, 14, 16, 19³⁰: 19-ամյակի հաշվումները կատարվում էին նաև վերադիրների սիստեմով: Քանի որ լուսնային տարին արեգակնայինից պակաս է 11 օրով, ապա ամեն մի տարվա սկզբի լուսնի հասակին 11 գումարելով կարելի է ստանալ հաջորդ տարվա սկզբի լուսնի հասակը: Եթե այն անցնում է 30-ից, ապա պիտի 30-ը հանել: Այս դեպքում էլ մեծ ճշտության հասնելու համար, ամսինքն, 19-ամյակի առաջին տարվա վերադիրն հասնելու համար, հարկ է լինում ցիկլի վերջին տարում վերադիրը 11-ի փոխարեն վերցնել 12³¹: Այս մասին հայ տոմարագետները իրենց մեկնություններում գրում էին, որ 19-ամյակի վերջում կուտակվում են լուսնի շարժման մեջ հաշվի չառնված մասունքներ և դառնում մեկ օր:

Այսպես. «Մեկնութիւն տոմարի Անդրէասայ» աշխատությունում կարդում ենք. «Զինն և զտասն մասունսն, որ ամի ամի յաւելու ի լուսնէ և ի տասն և յինն ամին լինին ՅԿԱ (361)... որ լինի ար մի, որ յաւելու ի վերադիրս ազգաց»³²: Նույն բացատրությունը, քիչ թե շատ փոփոխված, գտնում ենք Անանիա Շիրակացու անունով գիտական շրջանառության մեջ դրված տոմարագիտական աշխատության մեջ³³, Հովհաննես Սարկավագի³⁴, Հովհաննես Կոզեռի³⁵ և Սամվել Անեցու³⁶ աշխատություններում: Այս հարցի բացատրությունը բոլորովին այլ կերպ է տրված Հակոբ Ղրիմեցու մոտ: Նա իր տոմարական գործերում պնդում է, որ այդ մեկ օրը առաջանում է լուսնի ընթացքի ոչ թե ավելորդ, այլ, ընդհակառակը, պակաս մասունքներից: Դրա համար էլ, ըստ նրա, 11-ի փոխարեն վերադիրը վերցնում են 12, որպեսզի պակասը լրացնեն և լուսնի ընթացքը հասցնեն արեգակին: Այսպես. «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունում նա գրում է. «ԺԹ. (19) մասն յամենայն ամի պակաս ընթանայ լուսինն... եւ ...մասունքս ժողովեալ ի ԺԹ. (19) ամն, պակասեցուցանեն ար մի...»³⁷: Հ. Ղրիմեցին գիտի, որ լսողների մոտ զարմանք պիտի առաջացնի, ուստի տեղնուտեղը նկատում է. «Բայց աստ տարակոյս է. զի ասէ մեկնիչն, թէ այս է ինն և տասներեակ, որ ԺԹ. (19) մասն ամի ամի յաւելու ի լուսնէն եւ ի ԺԹ. (19) տարին օր մի յաւելու ի վերադիրս ազգաց: Մի՛ այսպէս իմանալ, թէ լուսինն այսպէս ընթացիւքս, որ ամի ամի ԺԹ. (19) մասն յաւելու ի լուսնէն, օր յաւելեալ բացակատարէ և այնպէս յաւելու զվե-

30 Մ'աշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 2001, էջ 43բ, 44բ, ձեռ. № 1973, էջ 48բ, 49ա:

31 Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, Энциклопедический словарь. т. 44, СПб. 1897. էջ 953:

32 Ձեռ. № 2017, էջ 412բ:

33 Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար, աշխատասիրությամբ Ա. Արաճամյանի, Նրեան, 1940, էջ 80, 81:

34 «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», էջ 223:

35 Մ'աշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 2292, էջ 275ա:

36 Ձեռ. № 2017, էջ 95բ կամ ձեռ. № 6089, էջ 221ա, տե՛ս նաև՝ «Սամվել Անեցու տոմարական և տիեզերագիտական աշխատությունը» (հրատ. Ա. Արաճամյան), «Էջմիածին», № 2, 1952, էջ 34:

37 Ձեռ. № 1114. էջ 58ա:

րագիրս ազգաց. Մ՛շ այսպէս, այլ պակաս ընթանալովն ամի ամի, ԺԻ. (19) մասն օր մի այլ պակաս ընթանայ, քան զսորիգական յինն և տասներեկի ամին»³⁸,

Տոմարական մի այլ աշխատանքում ուսանողները այս առիթով ուղղակի հարց էին տալիս Հակոբ Ղրիմեցուն. «Ջարմանալի իրս երևի աստ: Արդ եթէ օրս ի պակասութենէ ընթացից մանր մասնկանցս կատարի որպէս ցուցաւ, ապա զիս՞րդ ասի ի տոմարս թէ ընթանա լուսինն ի տարին 354, (354) օր և ԺԹ. (19) մասն, և մեկնիչ տոմարին զօրս զայս ասէ թե պատճառի յ Թ. և Ժ. մասանց, որ ամի ամի յաւելու ի լուսնէն եւ... առնէ. օր մի... Վարանիմ յայս: Աղաչեմ պարզաբար բացայայտել, զի մեք այսպէս գիտեմք և ի մեկնչաց տոմարաց... թէ ի յաւելեալ մասանց լինի օրս և դուր ի պակասութենէ մասանց ցուցիք»³⁹: Հակոբ Ղրիմեցու պատասխանը բավականին ընդարձակ է ու մանրամասն: Նա նշում է, որ «նուրբ է քննութիւն սորա և ուշիմ քննողաց է յայտնի սա, զի ոչ ըստ ուղիղ գծի արեգականն պարտ է իմանալ, այլ ընդդիմաբար. և մի իմանալ զաւելին ի բաղկացութիւն աւուրն, այլ յընթացս ճանապարհին, աւելի ընթացից լուսնին: Զի կրկին է յաւելումն, զի է՛ յաւելումն, որ զօրն գոյացուցանէ, և է՛ յաւելումն, որ զընթացս պատճառէ: Այն յաւելումն մասանց, որ զօրն գոյացուցանէ, է՛ մասունք արեգականն, զի արեգականն է գոյացուցանել զօրն... իսկ մասնկունք լուսնիս ոչ գոյացուցանէ օր, այլ պակասեցուցանէ: Բայց պատճառէ զընթացս լուսնին օր մի, յաւելու ի ճանապարհս իւր...»⁴⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, սրանով Հ. Ղրիմեցին տոմարագիտության բնագավառում հայտնագործություն չի անում: Սակայն այս օրինակը մեզ թույլ է տալիս հավաստի ասելու, որ նա տոմարի յուրաքանչյուր հարցի վերաբերյալ ցուցաբերել է գիտական բարեխղճություն: Հ. Ղրիմեցին, չթաքցնելով, որ օգտվել է նախորդ տոմարագետների մեկնություններից, իր հերթին խորամուխ է եղել այդ հարցերի մեջ, փորձելով սալ իր սեփական բացատրությունները, դրանով իսկ գրավելով արժանի և ուրույն տեղ հայ միջնադարյան տոմարագետների շարքում:

ДВА КАЛЕНДАРНЫХ ВОПРОСА В ТРУДАХ АКОПА КРИМЕЦИ

Дж. А. ЭЙНАТЯН

(Резюме)

В 561 г. в Александрии большая группа календароведов составила 532-летнюю пасхалию, которая была принята разными христианскими церквами, в том числе армянской. Из трудов известного армянского календароведа XV в. Акопа Кримеци узнаем, что с помощью 532-летнего цикла производились календарные вычисления не только на будущее, но и относительно прошлого, вплоть до времени «сотворения мира». Другой вопрос связан с вычислениями 19-летнего цикла луны. В его трактовке Акоп Кримеци отличается от предшествующих армянских толкователей календаря. Проблемы эти имели для того времени важное практическое значение.

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 74, էջ 341բ, 342ա, ձեռ. № 2017, էջ 35բ, 36ա:

⁴⁰ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 74, էջ 342ա, բ, ձեռ. № 2017, էջ 36ա, բ: